

 <https://orcid.org/0000-0002-7547-8792>

Krzysztof Hankus

Uniwersytet Jagielloński

 <https://orcid.org/0009-0002-4102-0617>

Nadia Janiczak

Uniwersytet Jagielloński

Etyka anarchistyczna jako wyzwanie dla etnografii. Zarys teoretyczny

Anarchist Ethics as Absolution for Ethnography: Theoretical Sketch

Abstract

This article aims to sketch out two spaces in which the ethnographic practice overlaps, or may overlap, with an anarchist ethic – the sphere of everyday life and a non-institutional process of radical/ social knowledge production. From our anarchist point of view, the supposition about the necessity and naturalness of hierarchical modes of societal organization becomes an obstacle that abridges potential perspectives within the research process, as well as reproduces the existing power relations. Therefore, we are calling for a practice of conscious and reflexive retreat from the privileged position of the researcher. We argue that an active and ongoing transformation of “field relationships” can activate the potential for a qualitatively different knowledges to emerge, i.e. knowledges socially constructed along a movement of disrupting the hierarchically organized spaces of everyday life.

Keywords: ethnography, anthropology, social sciences, anarchism, knowledge production, prefiguration

To właśnie praktyczne doświadczenie konfrontacji ze światem pozwala nam pomyśleć nowe idee – idee, które nie pochodzą od umysłu wycofanego ze świata (ponieważ świat umożliwił takie wycofanie), lecz z ciała, które musi się rozpychać, aby tworzyć przestrzeń. A gdybyśmy tak umieściły siebie w tej przestrzeni, to ile wiedzy mogłybyśmy uzyskać!

Sara Ahmed

Tak więc gdy odrzucamy wezwanie do porządku ze strony nauczyciela otwierającego podręcznik, dyrygenta podnoszącego batutę, mówcy proszą-

cego o ciszę, czy kata zacieśniającego pętlę, odmawiamy zarazem uznania porządku jako rozróżnienia między szumem a muzyką, gadaniną a wiedzą, bólem a prawdą.

Jack Halberstam

Anarchistyczny punkt wyjścia

Nasze rozważania zaczynają się od dostrzeżenia miejsca przecięcia praktyk etnograficznych z tym, co rozumiemy przez etykę anarchistyczną. Etnografia, właściwie od samego początku, nie tylko przyglądała się różnego rodzaju zjawiskom – wyjątkowym, sakralnym, mitycznym – lecz również dostrzegała kluczową rolę doświadczania i kształtowania codzienności w życiu społecznym (Juris, Khasnabish 2013: 4). To właśnie działania w przestrzeni codzienności były postrzegane jako odpowiedzialne za płynność relacji społecznych (Ackelsberg 1997: 167; hooks 2013: 58; Portwood-Stacer 2013: 2). Wraz z podaniem w wątpliwość pozycji „obiektywnego” i zdystansowanego od obiektu refleksji akademika przed badaczkami i badaczami zaczęły pojawiać się konceptualne możliwości współtworzenia interesujących je/ich przestrzeni społecznych (Milstein 2010: 41; Klosow 2019: 51–52). To tutaj – na przecięciu uważnej obserwacji i krytyki otaczającej nas rzeczywistości oraz zaangażowania w jej transformację – odnajdujemy kluczowy dla nas potencjał praktyk etnograficznych, zaznaczając, że społeczny proces produkcji wiedzy pozostaje projektem otwartym (a więc niemożliwym do zaplanowania i przeprowadzenia na bazie ustalonego odgórnie programu). Zaangażowanie, które łączy to, co „akademickie”, z tym, co „aktywistyczne”, może przyjmować rozmaite formy, wychodzić z różnych nastawień względem świata, nierzadko również sprzecznych z niektórymi założeniami pozycji anarchistycznej. Pierwsza ważna kwestia, na którą proponujemy zwrócić uwagę, to położenie nacisku na destabilizowanie roli badacza/badaczki, która tylko pozornie została osłabiona (Torres 2021: 28). Afirmowanie świadomości uwikłania osoby akademickiej w nierówne relacje władzy jako argument usprawiedliwiający pozycję, z której badacz/badaczka wychodzi, jest, z perspektywy anarchistycznej, niewystarczające. Co więcej, przyczynia się do wzmacniania praktyk zawłaszczania wiedzy i doświadczeń, które ostatecznie służą gratyfikacji i budowaniu pozycji akademickiej samego prowadzącego badanie naukowca. Badacz/badaczka to osoba szczególnie uwikłana w proces produkcji wiedzy (Nyaga 2021: 8–9), dlatego sposób prowadzenia refleksji na temat własnej pozycji – zarówno „tam”, w społecznym terenie, jak również „tu”, w akademickich murach – wpływa na kształt wiedzy, która jest produkowana we wspólnych przestrzeniach. Każdy rodzaj wiedzy powstaje w specyficznym kontekście politycznym. Dlatego właśnie to, w jaki sposób myślimy o otaczającej nas rzeczywistości oraz to, w jaki sposób dążymy do przekształceń, które są bliskie naszym marzeniom

i oczekiwaniom, ma decydujący wpływ na kształt wiedzy, którą współtworzymy wykorzystując do tego akademickie struktury (Hale 2008: 2–3). Bez względu na narzędzia i perspektywy, z których czerpiemy podczas badań, etnograficzne treści zostają badawczo przetworzone i ukształtowane w treść dostosowaną do przyjętej formy akademickiej ekspresji. Dlatego anarchistyczne podejście badawcze stara się przesunąć środek ciężkości z końcowych etapów prac badawczych na momenty, w których możliwe jest zadanie pytania o to, w jaki sposób można wykorzystywać pozycję badawczą na użytek badanego środowiska. Wiąże się to z podkreśleniem, że badania społeczne nie zawsze muszą być w pełni podporządkowane reprodukcji akademickiego prestiżu i pozycji.

Doprecyzujmy pewne terminy, by uniknąć nieporozumień i stereotypowych skojarzeń, a zarazem rozwinąć specyfikę pozycji anarchistycznej – to, co odróżnia ją od wielu innych aktywistycznie ukierunkowanych nurtów w badaniach społecznych. Anarchizm nie oznacza nieładu, braku porządku czy też nieobecności zasad organizujących życie społeczne. Anarchizm rozumiemy jako myśl i praktykę oparte na braku konieczności istnienia odgórnie narzucanych hierarchii (DeLeon, Love 2009: 160), wiarę w oddolne i demokratyczne sposoby organizowania się osób społecznych w oparciu o pomoc wzajemną i solidarność (Gordon 2008: 41), jak również aktywne przekształcanie rzeczywistości społecznej w myśl polityki prefiguratywnej (Graeber 2002: 69–71), która zmierza ku wcielaniu deklarowanych ideałów tu i teraz, w codziennym życiu, na każdej możliwej płaszczyźnie (Williams 2018: 4). Anarchizm jest otwartym sprzeciwem wobec kapitalistycznych i państwowych sposobów organizacji rzeczywistości społecznej, krytyką świata opartego na wyzysku, dominacji i przemocy, jak również ruchem w kierunku innego, lepszego życia. Etyka anarchistyczna – tak, jak ją konceptualizujemy – opiera się na wezwaniu do rewizji opresyjnych założeń, do odrzucania schematów postępowania, języków opisu i paradygmatów poznawczych odbierających sprawczość jednostkom (nie tylko ludzkim) oraz do zaangażowania w walki emancypacyjne na zasadach antyhierarchiczności. Niniejsze rozważania czerpią obficie nie tylko z klasycznej myśli anarchistycznej, lecz także, a nawet przede wszystkim, z krytycznej myśli i praktyk feministycznych, marksistowskich, queerowych oraz dekolonialnych. Ze względu na ograniczenia tego tekstu jesteśmy jednak w stanie zaprezentować tylko parę migawek, nasze główne punkty odniesień i teoretyczne założenia wstępne.

Procesy produkcji wiedzy a codzienność

Przejdźmy zatem do namysłu nad potencjałem obecnym w przestrzeni codzienności. Warto w skrócie rozwinąć, co mamy na myśli, pisząc o życiu codziennym. Krytyczna i uhistoryczniona refleksja nad podziałem prywatne/publiczne umożliwia otwarcie się na to, że każdy aspekt życia społecznego może stać się znaczącym

elementem w poszukiwaniu rewolucyjnych potencjałów (Portwood-Stacer 2013: 2–3). Codziennosc można więc rozumieć jako przestrzeń, w której zawiązują się różnorodne formy relacji między osobami, przedmiotami i ideami: refleksje nad nieprzejrzystymi hierarchiami w grupie, sposoby radzenia sobie z sytuacjami kryzysowymi, wspólne podejmowanie decyzji, włączanie nowych osób/elementów do własnych środowisk, tworzenie rutyny współbycia. To tylko część przykładów, które w praktyce odnosić się mogą do tak pozornie nieznaczących aspektów życia, jak kłótnia o niepozmywane naczynia, naprawa przeciekającego dachu czy ustalanie dyżurów zakupowych¹. Skupienie się na przestrzeni życia codziennego w jej przyziemnym, materialnym wymiarze, przy jednoczesnym wykorzystaniu analizy działania systemów dominacji i wyzysku w skali makro, prowadzi nas do postawienia następującego pytania: Czy osoby społeczne rzeczywiście potrzebują instytucji odgórnie narzucających porządek i sposób organizacji danej społeczności (takich jak państwo, policja, korporacja, przedsiębiorstwo lub rodzina nuklearna)? Perspektywa anarchistyczna, z której wychodzimy, wskazuje na to, że nie potrzebują (Fernandez 2014: 31); dąży zatem ona do denaturalizacji przekonania o oczywistości i ahisterycznym charakterze owych instytucji. Wychodząc z historycznej krytyki warunków powstawania i rozwoju kapitalistyczno-państwowych struktur, a zarazem dążąc do otwarcia utopijnego horyzontu umożliwiającego wyobrażenie sobie i dążenie do innego świata niż ten oparty na przemocy oraz wyzysku, odrzuca ona założenie o konieczności obecnie dominujących sposobów organizacji życia społecznego. Wskazuje zatem na potencjał działania poza odgórnie narzuconymi, hierarchicznymi formami organizowania się. Dlatego kluczowe staje się odrzucenie założenia, że „naturalna” harmonia życia osób społecznych **musi** opierać się na strukturach instytucjonalnie i odgórnie zapewniających „porządek” i „prawidłowe” funkcjonowanie społeczeństwa. Przyczynia się ono bowiem do wzmacniania aktualnie istniejących relacji dominacji, które pogłębiają horyzontalne i wertykalne nierówności (Gaarder 2009: 53–54).

Perspektywa anarchistyczna, wypatrując szerszej transformacji rzeczywistości społecznej, odnajduje i uwidacznia cały szereg już istniejących relacji, które opierają się na zasadach pomocy wzajemnej, solidarności, kolektywności, antyhierarchiczności, dobrowolności oraz na równościowych stosunkach pomiędzy osobami w nie zaangażowanymi. Co więcej, wbrew ogólnym przekonaniom, nie są to jedynie przykłady radykalnych grup działających wokół skłotów. Nie są to również same przykłady z zamierzchłej przeszłości. Mamy na myśli takie fenomeny społeczne, które otaczają nas cały czas i wszędzie – od sieci opieki i troski gwarantujących przetrwanie w społecznościach zmarginalizowanych: zagrożonych rasistowską przemocą państwa, kolonializmem osadniczym, deportacją, brakiem dostępu do usług medycznych takich jak np. aborcja, terapia, bądź tranzycja, przez szeroko pojęte projekty artystyczne oraz strategie oporu pracowni-

---

¹ Przykłady te pochodzą z moich własnych badań terenowych prowadzonych na skłotach w Warszawie i Barcelonie w ramach powstającej pracy doktorskiej – pryp. K.H.

czego w obliczu przemocy rynku, po rozmaite rdzenne praktyki wspólnotowe. Znikają one jednak z pola widzenia, gdyż nie mieszczą się w czytelnych ramach jasno rozpoznawalnych, cieszących się szacunkiem społecznym i wartością w ramach rynkowej i patriarchalnej organizacji rzeczywistości struktur społecznych (Halberstam 2013: 9). Uniewidacznianie alternatywnej relacyjności i blokowanie – m.in. poprzez utrwalanie poczucia oczywistości i konieczności opresyjnych fenomenów społecznych – twórczej wyobraźni nakierowanej na rewolucyjną zmianę stanowią jeden z głównych mechanizmów reprodukcji obecnego porządku przy pomocy spłotu wiedzy/władzy.

Tak więc przyjęcie anarchistycznego wglądu w rzeczywistość umożliwia otwarcie się na dostrzeżenie i włączenie się w pewne – jak twierdzimy, jakościowo inne od dominujących – niedowartościowane i zmarginalizowane procesy społeczne pobudzające nadzieję na inny, lepszy świat. Świadome tego, że owe procesy pozostają uwikłane w opresyjną rzeczywistość (tak jak i sama akademicka próbująca się w nie włączyć), możemy zacząć podawać w wątpliwość dotychczasowe „oczywistości”, kwestionować dominującą hierarchię wiedzy, inaczej formułować pytania o pojęcia i rzeczywistość społeczną oraz tworzyć nowe konceptualne powiązania pozwalające na docenienie i podtrzymanie zauważonych alternatyw. W tym miejscu dostrzegamy potencjał destabilizacji pozycji badacza/badaczki, jak również otwarcia się na alternatywne, społeczne procesy produkcji wiedzy, które **już zachodzą** (Epstein 2001; Hale 2008: 2–4; Shukaitis 2009; Harney, Moten 2013: 26–27). Takie otwarcie, świadomie czerpiące z anarchistycznych perspektyw i rozbijające często niewyrażone wprost aprioryczne założenia (np. o konieczności istnienia relacji zapośredniczonych przez rynek czy państwo), umożliwia nam zauważenie oraz współtworzenie wiedzy niedostępnych z perspektyw badawczych, które przyczyniają się do reprodukcji silnej roli autorytetu naukowego na różnych etapach procesu produkcji wiedzy (Apoifis 2017: 72). Proces produkcji tej innej jakościowo wiedzy powinien być bardziej otwarty na nie-akademickie osoby społeczne (oraz pojęcia, rośliny, rzeczy, praktyki współ-bycia). Zakłada on również uznanie wobec wiedzy i analiz tworzonych przez grupy uciskane (Santos 2018: 3), co stanowić może przełamywanie dominujących trendów postępującej formalizacji i nastawienia na zysk w badaniach społecznych (Meneses, Santos 2020: xvii–xviii). Pytanie o zakres tych wiedzy oraz możliwość ich zaistnienia w języku i przestrzeni akademickiej pozostaje jednak otwarte, tak samo jak pytanie o samą możliwość dekolonizacji uniwersytetu – instytucji, której rozwój tak mocno powiązany jest z kolonialną organizacją rzeczywistości. Dla nas, przyjmujących zarysowaną tu anarchistyczną perspektywę, znaczące jest, by zmieniać kierunek narracji o „przydatności wiedzy”. Uważamy, że współuczestnictwo w procesie produkcji wiedzy powinno wydarzać się przede wszystkim ze względu na włączanie się w walkę o przekształcanie relacji władzy, a nie ze względu na mityczną akumulację wiedzy akademickiej, która w coraz większym stopniu służy postępującej centralizacji światowego kapitału (Bratich 2007: 144). Tak więc: zamiast

gromadzić wiedzę, twórzmy sposoby na jej demokratyczne współwytwarzanie oraz zapobiegajmy – na tyle, na ile to możliwe – odgradzaniu teorii od praktyki i neoliberalnemu nastawieniu uniwersytetu na mierzalny efekt końcowy i zysk.

U/nie/widacznianie – prefiguracja – radykalna produkcja wiedzy, czyli między kanonem, fermentem a przyjemnością

Przede wszystkim nie możemy bezkrytycznie czerpać z kanonu. Sposoby opisu rzeczywistości i konstruowania znaczeń, jak również same metodologie badawcze, powstawały i były używane w określonych konfiguracjach relacji władzy i nierówności, co udowadnia między innymi Kate Bannon (2021: 156). Zwrócenie uwagi na historyczny kontekst pojawiania się i stosowania narzędzi (od fizycznych po konceptualne i badawcze) pozwala nam bardziej uczciwie i refleksyjnie przystąpić do kolejnego kroku. Jak wskazuje Boaventura de Sousa Santos (2018: 269–271), niebagatelne znaczenie ma proces dzielenia dostępnych konceptów i praktyk na to, co należy zupełnie odrzucić w procesie dekolonizacji wiedzy i uniwersytetu, oraz na to, co można reformować i przekształcać na rzecz walk emancypacyjnych toczonych przeciwko kapitalizmowi, kolonializmowi i patriarchatowi. A więc, jako osoby akademickie, stajemy przed pytaniem o to, jak rozkładamy akcenty „lojalności” – wobec dyscypliny i jej historii czy/ oraz wobec osób, wraz z którymi chciałobyśmy współuczestniczyć w procesie społecznej produkcji wiedzy. Idąc za rozważaniami Michela Foucaulta (1980), proces produkcji wiedzy uznajemy za powiązany, zarówno w przeszłości, jak i obecnie, z władzą, hierarchizacją oraz wytwarzaniem inności (Nyaga 2021: 21–24). W myśl etyki organizującej nasze działanie chcemy zrywać z takimi sposobami produkcji wiedzy i takim rozumieniem praktyki akademickiej. Ważną rolę w tym procesie odgrywa wyobraźnia. To ona pozwala wykraczać poza utarte ścieżki i podejmować kolejne (choć czasami, a nawet często, nieudane) próby współpracy na rzecz praktycznej realizacji jakiejś alternatywy (Juris, Khasnabish 2013; Khasnabish 2014; Estalella, Sánchez Criado 2018; Graeber 2021: 34–46). W akademii dominuje bowiem konkretny, hierarchiczny model produkcji wiedzy, który musimy zmienić, by dekolonizować (i destabilizować) współczesną naukę. Aby rozbijać pozycje instytucjonalnego przywileju, musimy również krytykować i przekształcać samą logikę instytucjonalną akademii (Juris 2007), uczestniczyć w ruchu krytycznym procesu produkcji wiedzy oraz zdawać sprawę z tego, co było i nadal jest wymazywane przy wyznaczaniu granicy między wiedzą a danymi empirycznymi. Jeśli się na to nie otworzymy, to grozi nam wpadnięcie w pułapkę zastawioną (a może po prostu niezauważoną?) m.in. przez Croteau, który trafnie

wyodrębnia trzy typy zaangażowanej aktywistycznie osoby akademickiej² (Croteau 2005: 32–35), lecz jednocześnie utrzymuje konieczność zhierarchizowanego rozgraniczenia między dwoma typami wiedzy, dwoma dyskursami – „akademickim/uznanym” i „aktywistycznym/wspólnotowym”³ (Dawson, Sinwell 2012: 178–179). Wiedza, która powstaje społecznie, byłaby w naszym ujęciu czymś rozumianym procesualnie, pewnym wspólnie wypatrywanym horyzontem, który ciężko byłoby umieścić w powyższych ramach. Parafrazując stwierdzenie Eduardo Galeano, utopia to ruch (krytyczny, dialektyczny) – dwa kroki w przód, dwa kroki w tył. Kluczowe jest bowiem poruszanie się. Horyzont przybliży się i oddala, a przede wszystkim zmienia zależnie od naszych potrzeb, przeżyć i doświadczeń, jak również szerszych przekształceń społecznych. Takiego horyzontu dopatrujemy się również na płaszczyźnie etycznej – nazwijmy go tutaj horyzontem spotkania (różnych ludzi, ich kompasów etycznych i pragnień). W praktyce etnograficznej byłby to horyzont etyczny wypatrywany wspólnie z osobami, z którymi współpracujemy, z którymi współtworzymy wiedzę i umiejętności, nie w celu powiększania kapitału akademickiego, lecz po to, by służyły one nam wszystkim, w naszej wspólnej walce emancypacyjnej oraz we wspólnotowym życiu opartym na trosce i pomocy wzajemnej. W tym celu konieczna jest ciągła refleksyjna i dialogiczna współpraca polegająca na wycofywaniu się z komfortowej pozycji akademickiego przywileju oraz na eksplorowaniu alternatywnych ścieżek wraz z naszymi towarzyszami i współpracownikami.

Nauka opiera się jednak na paradygmatach poznawczych, które przechodzą rewolucyjne przemiany, a przyjęcie punktu widzenia zakorzenionego w innej epistemologii może prowadzić do zupełnie odmiennego sposobu ujmowania rzeczy bądź konstruowania narracji na temat określonych fenomenów społecznych. Do-

---

² Te trzy typy to: 1. NAUKOWIEC-aktywista, który priorytetyzuje karierę akademicką. Ten typ osób często zyskuje sukces akademicki, który w dużej mierze pozostaje nieistotny dla ruchów społecznych. Nawet jeśli w pracach takiej osoby pojawiają się wątki zaangażowania społecznego, to występują one raczej w formie anegdotycznej lub przy okazji innych wątków teoretycznych; 2. naukowiec-AKTYWISTA, który priorytetyzuje aktywizm kosztem nauki. Są to osoby zwykle starające się adresować własne rozważania do szerszego, pozaakademickiego grona. W ten sposób opuszczają akademickie życie na rzecz aktywności związanych z walką o sprawiedliwość społeczną; 3. NAUKOWIEC-AKTYWISTA, który stara się walczyć o utrzymanie tożsamości akademickiej, a jednocześnie pozostać zaangażowaną społecznie osobą. Nawet jeśli uda jej się utrzymać tę podwójną rolę, to taka osoba i jej działalność często pozostają na marginesie świata akademickiego.

³ Dwa typy wiedzy, które pojawiają się w tym tekście, to wiedza ekspercka oraz wiedza uzyskiwana w sposób partycypacyjny. Ta pierwsza stanowi „tradycyjny” rodzaj wiedzy – gromadzona jest przez ekspertów-badaczy i opiera się na naukowych metodach zbierania danych empirycznych. Ten rodzaj jest ceniony w środowiskach akademickich. Drugi typ to wiedza generowana wspólnie z udziałem społeczności oraz wszystkich osób zaangażowanych i zainteresowanych danym tematem. W tym przypadku opiera się ona na doświadczeniach, wartościach i wiedzy praktycznej osób uczestniczących, co stanowi integralną część procesu badawczego. Ten rodzaj wiedzy jest zazwyczaj wartościowany niżej z akademickiej perspektywy eksperckiej, gdyż cechuje go brak rygoru metodologicznego w procesie zbierania i przetwarzania danych terenowych.

kładniejsze refleksje na ten temat snują m.in. Bruno Latour (2011), Donna Haraway (1988) oraz Ian Hacking (1999 i 2002). Paradygmat poznawczy determinuje nasz sposób doświadczania rzeczywistości – to, co widzimy, i to, czego nie dostrzegamy. Paradygmat poznawczy to nie tylko spojrzenie na świat, lecz, jak dowodzi Latour, praktyka regulująca i uprawomocniająca samą możliwość pojawiania się faktów, legitymizująca pewne wiedze i odrzucająca inne. Tak więc starania na rzecz związania nauki z dążeniami emancypacyjnymi to również walka z dominującym paradygmatem naukowym. Wiedza podporządkowanych, zmarginalizowanych, wiedza tworzona oddolnie nie może bowiem zaistnieć jako wiedza naukowa, nie może zająć pełnoprawnego miejsca w dominującym paradygmacie poznawczym nauk społecznych. Dyskurs reguluje bowiem własne kryteria zrozumiałości (Foucault 2002). Założenia polityki prefiguratywnej, stanowiące jedną z osi praktyki anarchistycznej, mogą nam tutaj znów służyć jako drogowskaz – powinniśmy tworzyć nowe języki, przekształcać sposoby rozumienia i doświadczania świata oraz włączać się w rozmaite procesy produkcji wiedzy, starając się, w jak największym stopniu, tu i teraz odzwierciedlać wyobrażenie egalitarnego świata, którego nadejście antycypujemy.

Kluczowym elementem takiego podejścia jest również uświadomienie sobie, że anarchizm nigdy nie może stać się naprawdę akademicki. Nie wyklucza to jednak odnajdywania sposobów bycia na uniwersytecie (choć mimo niego) i wykorzystywania akademickiej przestrzeni do szerszego projektu politycznego, bądź po prostu do siania fermentu lub robienia czegoś fajnego mimo wszystko (Horney, Moten 2013: *passim*). James Scott i Robin Kelley za pomocą pojęcia infrapolityki wskazują na „ukrytą transkrypcję oporu”, stającą się przestrzenią mniejszościowej i marginalizowanej wiedzy i doświadczeń, które nie dążą do stania się główną i reprezentatywną formą takiej przestrzeni, zamiast tego tworząc narzędzia ze zbytecznych resztek i odpadów (Shukaitis 2009: 167). Stephen Shukaitis, czerpiąc z pojęcia infrapolityki, sugeruje, że radykalna produkcja wiedzy nigdy nie przekształca się w stały obiekt bądź zdefiniowaną raz na zawsze przestrzeń, lecz pozostaje nieustannym ruchem i dopasowywaniem się w poprzek dyscyplin, granic, idei oraz przestrzeni (Shukaitis 2009: 169). Chodzi o formę produkcji wiedzy, która ciągle wznawia i zatrzymuje proces własnej instytucjonalizacji, podając w wątpliwość podstawy, na których mogłaby tę instytucjonalizację oprzeć. Tak więc, jeśli gdziekolwiek istnieje przestrzeń, w której anarchistyczny projekt edukacyjny mógłby się wyłonić, to pojawia się ona raczej w enklawach i marginalnych przestrzeniach niż w jasno oświetlonych salach wykładowych czy w atmosferze uładzonych dyskusji.

Bibliografia

Ackelsberg M.

1997 *Rethinking Anarchism / Rethinking Power: A Contemporary Feminist Perspective* w: U. Narayan, M.L. Shanley (red.), *Reconstructing Political Theory: Feminist Perspectives*, Pennsylvania, s. 158–177.

Ahmed S.

2017 *Living a Feminist Life*, Durham.

Apoifis N.

2017 *Anarchy in Athens. An Ethnography of Militancy, Emotions and Violence*, Manchester.

Bannon K.

2021 *Connecting the “Here and Now” with “What Could Be”. A Critical Analysis of Imagination as Method Engaging Queer Futurities* w: D. Nyaga, R.A. Torres (red.), *Critical Research Methodologies. Ethics and Responsibilities*, Leiden, s. 141–159.

Bratich J.

2007 *Fragments on Machinic Intellectuals* w: E. Biddle, D. Graeber, S. Shukaitis (red.), *Constituent Imagination. Militant Investigations. Collective Theorization*, Oakland, s. 137–154.

Croteau D.

2005 *Which Side Are You on? The Tension between Movement Scholarship and Activism* w: D. Croteau, W. Hoynes, C. Ryan (red.), *Rhyming Hope and History: Activists, Academics and Social Movement Scholarship*, Minneapolis, s. 20–40.

Dawson M.C., Sinwell L.

2012 *Ethical and Political Challenges of Participatory Action Research in the Academy: Reflections on Social Movements and Knowledge Production in South Africa*, „Social Movement Studies”, nr 11 (2), s. 177–191.

DeLeon A., Love K.

2009 *Anarchist Theory as Radical Critique. Challenging Hierarchies and Domination in the Social and “Hard” Sciences* w: R. Amster, A. DeLeon, L. A. Fernandez (red.), *Contemporary Anarchist Studies. An Introductory Anthology of Anarchy in the Academy*, London, s. 159–165.

Epstein B.

2001 *Anarchism and the Anti-globalization Movement*, <https://monthlyreview.org/2001/09/01/anarchism-and-the-anti-globalization-movement/> (dostęp: 21.04.2022).

Estalella A., Sánchez Criado T.

2018 *Introduction. Experimental Collaborations* w: A. Estalella, T. Sánchez Criado (red.), *Experimental Collaborations. Ethnography through Fieldwork Devices*, New York, s. 1–30.

Fernandez S.A.

2014 *Reshaping the Everyday in Cairo* w: J. Arvanitakis, A.T. Kabesh (red.), *Revolt and Revolution: Reaching for the Possible*, Oxford, s. 25–37.

Foucault M.

1980 *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, red. C. Gordon, New York.

- 2002 *Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w Collège de France 2 grudnia 1970*, przeł. M. Kozłowski, Inowrocław.
- Gaarder E.
2009 *Addressing Violence against Women. Alternatives to State-based Law and Punishment* w: R. Amster, A. DeLeon, L.A. Fernandez (red.), *Contemporary Anarchist Studies. An Introductory Anthology of Anarchy in the Academy*, London, s. 46–56.
- Gordon U.
2008 *Anarchy Alive! Anti-authoritarian Politics from Practice to Theory*, London.
- Graeber D.
2002 *The New Anarchists*,
<https://newleftreview.org/issues/ii13/articles/david-graeber-the-new-anarchists>
(dostęp: 21.04.2022).
2021 *Fragmety antropologii anarchistycznej*, przeł. Qrde, Poznań.
- Hacking I.
1999 *The Social Construction of What?*, London.
2002 *Historical Ontology*, London.
- Halberstam J.
2013 *The Wild beyond: With and for the Undercommons* w: S. Harney, F. Moten (red.), *The Undercommons. Fugitive Planning & Black Study*, Wivenhoe, s. 2–12.
- Hale C.R.
2008 *Introduction* w: C.R. Hale (red.), *Engaging Contradictions. Theory, Politics, and Methods of Activist Scholarship*, California, s. 1–28.
- Haraway D.
1988 [wyd. oryg.] *Wiedze usytuowane. Kwestia nauki w feminizmie i przywilej ograniczonej/częściowej perspektywy*, przeł. A. Czarnacka, <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0062haraway1988.pdf> (dostęp: 21.04.2022).
- Harney S., Moten F.
2013 *The Undercommons. Fugitive Planning & Black Study*, Wivenhoe.
- hooks b.
2013 *Teoria feministyczna. Od marginesu do centrum*, przeł. E. Majewska, Warszawa.
- Juris J.S.
2007 *Practicing Militant Ethnography with the Movement for Global Resistance in Barcelona* w: E. Biddle, D. Graeber, S. Shukaitis (red.), *Constituent Imagination. Militant Investigations. Collective Theorization*, Oakland, s. 164–176.
- Juris J.S., Khasnabish A.
2013 *Ethnography and Activism with Networked Spaces of Transnational Encounter* w: J.S. Juris, A. Khasnabish (red.), *Insurgent Encounters*, Durham, s. 1–36.
- Khasnabish A.
2014 *Subterranean Currents: Research and the Radical Imagination in the Age of Austerity*, „Studies in Social Justice”, nr 8, wyd. 1, s. 45–65.
- Klosow M.
2019 *Gender bending. Praktyki przekraczania kulturowych norm płci*, Warszawa.
- Latour B.
2011 *Nigdy nie byliśmy nowoczesni. Studium z antropologii symetrycznej*, przeł. M. Gdula, Warszawa.
- Milstein C.
2010 *Anarchism and its Aspirations*, Oakland.

Nyaga D.

2021 *Critical Research Methodologies. Personality, Ethics, Power* w: D. Nyaga, R.A. Torres (red.), *Critical Research Methodologies. Ethics and Responsibilities*, Leiden, s. 7–23.

Portwood-Stacer L.

2013 *Lifestyle Politics and Radical Activism*, New York.

Santos B. de S.

2018 *The End of the Cognitive Empire: The Coming of Age of Epistemologies of the South*, Durham.

Santos B. de S., Meneses M.P.

2020 *Introduction: Epistemologies of the South – Giving Voice to the Diversity of the South* w: B. de S. Santos, M.P. Meneses (red.), *Knowledges Born in the Struggle. Constructing the Epistemologies of the Global South*, New York, s. XVII–XLIII.

Shukaitis S.

2009 *Infrapolitics and the Nomadic Educational Machine* w: R. Amster, A. DeLeon, L.A. Fernandez (red.), *Contemporary Anarchist Studies. An Introductory Anthology of Anarchy in the Academy*, London, s. 166–174.

Torres R.A.

2021 *Research Methodologies. Histories, Issues, Tensions* w: D. Nyaga, R.A. Torres (red.), *Critical Research Methodologies. Ethics and Responsibilities*, Leiden, s. 24–32.

Williams D.M.

2018 *Contemporary Anarchist and Anarchistic Movements*, „Sociology Compass”, nr 12 (6).